

Obitelj u promjenama: rezultati istraživanja u Hrvatskoj

Antun Petak

Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Zagreb, Hrvatska

Tematski dvobroj »Seoska i gradska obitelj u Hrvatskoj« četvrti je tematski broj časopisa *Sociologija sela* o obitelji. Prethodili su: »Brak, porodica i srodstvo u selu« (40-42/1973.), »O porodičnim zadrugama« (43/1974.) i »Seoska žena danas« (63-64/1979.). *Sociologija sela* je tijekom 42 godine izlaza objavila i više pojedinačnih radova o obitelji, poglavito seoskoj obitelji, kućnoj zadrugi i seoskoj ženi – pridajući toj primarnoj zajednici, temeljnoj društvenoj skupini osobitu pozornost. Ti su prilozi uglavnom proizašli iz empirijskih istraživanja, pa je posve razumljivo što sadržaj ovoga tematskog broja čine članci jednake provenijencije.

Istraživanja seoske obitelji, čije je rezultate časopis objavio, naslanjaju se na dugu tradiciju istraživanja seljačkog gospodarstva, obiteljskih odnosa u selu i seljačkog načina života. Iz prikaza rezultata Zagrebačke ruralnosociologijske škole (Petak, Puljiz, Štambuk, 2002.) i pregleda istraživanja obitelji (First-Dilić, 2004.) razvidno je da je seoska obitelj u Hrvatskoj bila predmetom ruralnosociologijskih istraživanja započetih ranih 60-ih godina 20. stoljeća u novoosnovanom Agramom institutu u Zagrebu i nastavljenih u njegovim sljednicima – Institutu za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela Poljoprivrednog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1969.-1972.) i Institutu za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu (poslije 1972.). Ta su istraživanja pokazala brz razvoj i transformaciju hrvatskog sela pod utjecajem industrijalizacije i urbanizacije, i kako je Hrvatska postajala sve više industrijsko-urbano društvo u selu je bila sve brojnija kategorija mješovitih gospodarstava (*part-time farm*) i tzv. seljaka-radnika, sa svim promjenama strukture i funkcija seoske obitelji, seoskog kućanstva i gospodarstva (feminizacijom a od devedesetih godina 20. stoljeća maskulinizacijom).¹

Istraživanja promjena strukture i preobražaja funkcija, životnog ciklusa obitelji u selu, odnosa bračnih partnera (unutargeneracijskih odnosa) te djece i roditelja (međugeneracijskih odnosa) dokazala su nuklearizaciju seoske obitelji i jačanje

¹ Posljedica kvalitativne razlike u odnosu seoskog podmlatka muškog i ženskog spola spram školskih obveza, koja – s motrišta profesionalnih aspiracija seoske mladeži i školovanja kao kanala socijalne i prostome pokretljivosti – ubrzo izaziva jaču deagrarizaciju i deruralizaciju djevojaka.

demokratskih naspram tradicionalno-patrijarhalnih obrazaca odnosa, posebice jer sve veći broj žena preuzima ekonomsku ulogu na gospodarstvu (First-Dilić, 1981.). Do 1986., kada su prekinuta, provedena su istraživanja promjena uloge žena u ruralnom razvoju, preobražaja tradicionalnih obrazaca odlučivanja u obitelji i obrasci novih demokratskih unutarobiteljskih odnosa.

Svekolike promjene gospodarskog, društvenog i političkog sustava u postsocijalističkom razdoblju, tranzicija i privatizacija, te agresija i rat s velikim razaranjima i štetama, dramatičnim prostornim pomacima masa stanovništva, gubitkom i padom društvenog proizvoda, deindustrijalizacijom i gašenjem stotine tisuća radnih mjesta i desetaka tisuća obiteljskih gospodarstava, raspadom sustava društvenih vrednota, uzrokovali su svekolike promjene od globalnog društva, preko lokalnih zajednica, do obitelji i pojedinca. Ruralna su područja bila najizloženija i pretrpjela velika razaranja u Domovinskom ratu, a najviše su pogođena demografski i socijalno najfragilnija područja, koja i inače proživljavaju dugoročan nazadak. U Hrvatskoj su o promjenama obitelji u zadnje vrijeme provedena malobrojna istraživanja (Matulić, 2002.; Akrap i sur., 2003.; Raboteg-Šarić, Pećnik, Josipović, 2003.), a nijedno posebno o seoskoj obitelji.² S druge strane, pregled 793 bibliografske jedinice o obitelji i braku objavljenih u razdoblju 1974. do 1999. svjedoči o velikome zanimanju istraživača za to područje (Topolčić, Murati, Vranješ, 2001.).

Budući da obitelj više nije onoliko čvrsta i cjelovita društvena institucija, kakva je bila u tradicionalnom društvu, dovodi se u pitanje i klasična definicija obitelji kao primarne zajednice, skupine pojedinaca povezanih brakom, krvnom vezom ili usvajanjem (Raboteg-Šarić, Pećnik, Josipović, 2003.). To potkrepljuju i statistički podaci o strukturi obitelji u Hrvatskoj – od vrste srodstva i broja članova obitelji, broja djece i zastupljenosti više naraštaja u jednoj obitelji do oblika obitelji. Danas prevladava nuklearna obitelj koju čine roditelji i njihova djeca, ali su česte i nepotpune obitelji koje nemaju djece ili jednog partnera. Proširena obitelj (bliži i dalji srodnici što žive u istom kućanstvu s nuklearnom obitelji) sve je malobrojnija, a najdulje se zadržala u seoskim sredinama. Dvogeneracijske su obitelji danas gotovo pravilo, osobito u većim gradovima, a sve manje trogeneracijskih i četverogeneracijskih obitelji utječe na dinamiku obiteljskih odnosa. Dok je u Hrvatskoj 1981. godine bilo 10,8% nepotpunih obitelji, 1991. njihov se udjel povećao na 12,4%, a 2001. na 15%. S tim u svezi važno je upozoriti i na udjel razvedenih u ukupnom broju brakova koji je u 2000. godini činio 20,4% (Akrap i sur., 2003.). U zadnjem se desetljeću smanjio i prosječan broj članova obitelji od 3,2 člana u

² Tako je propuštena i prigoda da se ispita utjecaj rata na obitelj kao primarnu zajednicu, odnosno da se provjeri hipoteza po kojoj ratni sukob dovodi do jačanja obiteljske kohezivnosti jer bi u takvim kataklizmama krvno-srodničke veze među ljudima ponovno pridobile prvenstvo nad interesnim. Usporedbe nekih podataka i indeksa demografske statistike pokazale su, doduše, da se Hrvatska ne razlikuje od sličnih država koje su bile izložene samo političkoj i ekonomskoj tranziciji, ali to još uvijek ne dopušta izvođenje sigurnog zaključka.

1991. godini na 3,1 člana 2001. (Puljiz, 2003.: 23).³ Od 1981. do 1991. godine broj obitelji bez djece u Hrvatskoj povećan je 5,5 posto, dok je broj obitelji s djecom rastao samo 1,4 posto (Akrap i Živić, 2001.: 644). Promjene obiteljske strukture, osobito dobi i spola njezinih članova, utječu na ukupnu demografsku dinamiku i vitalnost stanovništva. U proteklih desetak godina u Hrvatskoj je smanjena stopa nupcijaliteta i fertiliteta te povećana stopa divorcijaliteta (Puljiz, 2003.: 21). Žene tijekom svoje fertile dobi rađaju 1,6 djece, dok je za potpunu reprodukciju potrebno dvoje djece.

Utjecaj društvenih uvjeta, osobito dubokih političkih i ekonomskih kriza te ratnih razaranja na obiteljsku strukturu u Hrvatskoj očituje se unatrag nekoliko godina u povećanju udjela nepotpunih obitelji u strukturi obitelji (radi gubitka članova u ratu ili zbog migracija), te u promjeni unutarnje obiteljske dinamike i u podjeli uloga (jačanje modela dvaju hranitelja, Čudina-Obradović i Obradović, 2001.: 808; Puljiz, 2003.: 27). No, ovi pokazatelji upućuju i na promjene vrijednosnih orijentacija i načina doživljavanja obiteljskog života: u mladih je sve bjelodaniji trend produljenja mladosti - kasnijeg osamostaljivanja, stupanja u brak i preuzimanja roditeljske uloge (Ilišin, 2002.: 33-35), a time i odgađanja stvaranja novih obitelji (Puljiz, 2003.: 24). Sažeto, jačanje individualizma, poštivanje slobode izbora i prava pojedinaca u odabiru načina obiteljskog života vode pluralizaciji oblika obiteljskog života, što obuhvaća i sve veći broj jednoroditeljskih obitelji i izvanbračnih zajednica, te rastu neobiteljskog sektora (istospolne zajednice). Naposljetku, promjene u modelima obiteljskog života i reprodukcijanskog ponašanja (tzv. sekundarna demografska tranzicija) uzrokuje sve veći broj obrazovanih žena i njihov sve izraženiji udjel na tržištu rada.⁴

Radovi objavljeni u ovom broju obrađuju samo dio promjena kojima je zahvaćena suvremena obitelj u Hrvatskoj. Prvih sedam članaka proizišlo je iz projekta »Obitelj u Hrvatskoj nakon rata« Studijskog centra za socijalni rad Pravnog fakulteta u Zagrebu, a preostala dva iz istraživačkih projekata o mladima Instituta za društvena istraživanja u Zagrebu.

Projekt »Obitelj u Hrvatskoj nakon rata« jedan je od nekoliko istraživanja obitelji provedenih tijekom prošlog desetljeća u Hrvatskoj (podaci su prikupljeni 1998. i 1998.). Pozornost pobuđuje zbog predmeta, ciljeva, metodologije i propitivanja ruralno-urbanog kontinuuma.

³ Smanjivanje prosječnog broja članova kućanstva i obitelji između 1991. i 2001. posljedica je cjelostoljetnog stalnog povećavanja broja i udjela samačkih (dvočlanih i tročlanih) kućanstava, i opadanja broja živorođene djece, a unutar toga osobito ubrzanog smanjivanja broja živorođenih kao drugog, trećeg i sljedećeg djeteta u obitelji. »Potonjem svakako treba dodati postupno povećanje broja i udjela tzv. nepotpunih obitelji« (Gelo, 2003.: 93).

⁴ Osnivanje obitelji, a poglavito odluke žene o radanju ili neradanju, u suvremenosti ovisi o spletu raznorodnih i složenih demografskih, gospodarskih, društvenih i psihičkih čimbenika (Akrap i sur., 2003.), a to su: osobine bračnih partnera, bračna obilježja i procesi, objektivni i subjektivni socioekonomski položaj obitelji, a poglavito doživljavaju li bračni partneri društvo stabilnim i imaju li doživljaj društvenog napretka i izvjesnosti.

Predmet istraživanja bila je cjelovita, radno i društveno aktivna obitelj s barem jednim djetetom koje polazi osnovnu školu. Ta je definicija predmeta istraživanja svojevrsna novina, jer barem intencionalno razumijeva pomicanje fokusa od obitelji s margine, kvalitativno ili kvantitativno insuficijentnih, od obitelji s teško narušenim odnosima između i unutar generacija, poremećajima u ponašanju, asocijalnim, antisocijalnim ili kriminalnim ponašanje pojedinih članova ili cjelokupnih obitelji, ka tzv. *prosječnoj* (»normalnoj«) *obitelji*. Točnije: obitelji-nositeljici gospodarskog, društvenog, reprodukcijskog, socijalizacijskog i drugih aspekata života i razvoja zemlje, a koje nisu u žarištu posebne društvene pozornosti. Istraživanje tih obitelji pretpostavka je pravodobnog pružanja primjerene potpore i pomoći onima koje otežani uvjeti života i rada, te problemi i pritisci nakon Domovinskog rata i u vrijeme tranzicije ugroze kao primarnu zajednicu.

Glavni je cilj istraživanja bio ispitati strukturu, funkcije i druge bitne značajke cjelovitih obitelji u procesu postsocijalističke tranzicije, i to prvenstveno s obzirom na vrstu i veličinu naselja u kojem obitelj živi (selo, mali i srednji te veliki grad), a temeljem podataka prikupljenih o obitelji od oboje bračnih partnera – žene i muža. Takav pristup – istodobno ali neovisno prikupljanje podataka od oboje bračnih partnera, majke i supruge s jedne, te oca i supruga s druge strane (odnosno iz »ženskog« i »muškog«, rakursa) – vrlo je rijedak iako je tek on uvjet spoznajnog pomaka i unapređenja stručnog rada. To je važno zato jer je čovjek općenito vrlo nepouzdan mjerni instrument i jer su brojna istraživanja pokazala razmjerno nizak stupanj slaganja partnera u procjeni vlastitih potomaka, njihovog stanja i ponašanja. Naposljetku, podaci su prikupljeni – o čemu D. Ljubotina piše u štivu »Metode u projektu istraživanja 'Obitelj u Hrvatskoj nakon rata'« – na proporcionalnom uzorku koji je obuhvaćao 874 obitelji (0,2% populacije). Međutim, po svojoj naravi ovo pregledno istraživanje (*survey research*) spada u deskriptivna istraživanja.

Problemi koji su posebno ispitani i o kojima su objavljeni nalazi u ovom dvobroju jesu: struktura i životni uvjeti obitelji (G. Berc, D. Ljubotina i S. Blažeka: *Struktura obitelji i životni uvjeti obitelji u selu i u gradu*), kvaliteta obiteljskih odnosa (S. Blažeka, J. Janković i D. Ljubotina: *Kvaliteta obiteljskih odnosa u seoskim i gradskim obiteljima*), razlike između roditelja u procjeni ponašanja djece (J. Janković, D. Ljubotina i S. Blažeka: *Roditeljska percepcija ponašanja i interesa djece u selu i u gradu u svjetlu etike istraživanja djece*), općedruštvene i obiteljske vrednote (J. Janković, G. Berc i S. Blažeka: *Neke opće i obiteljske vrednote u selu i u gradu*), religioznost (D. Ljubotina, A. Petak, J. Janković i G. Berc: *Religioznost obitelji u seoskoj i gradskoj sredini*) i percepcija okolišnih uvjeta života obitelji (J. Janković, D. Ljubotina i G. Berc: *Supružnička percepcija zagađenosti okoliša u različitim vrstama naselja*).

Rezultati, koje su izložili P. Bezinović, K. Manestar i Z. Ristić Dedić (*Obiteljska kobeživnost i zadovoljstvo životom djevojaka i mladića iz sela i iz grada*) te D. Bouillet (*Odnos mladih prema vrijednostima i činiteljima obiteljskog života*) dobiveni su drugim – metodologijski vrlo ambiciozno postavljenim istraživanjima u kojima »o obitelji govore srednjoškolci«. Prvi se rad temelji na podacima preglednog istraživanja (*survey research*) provedenog 2003. godine na otprilike 20%-tnom

proporcionalnom uzorku srednjoškolaca (4.865 adolescenata) u Primorsko-goranskoj, Ličko-senjskoj i Dubrovačko-neretvanskoj županiji, a drugi na podacima prikupljenim u okviru projekta *Vrijednosni sustav mladih i društvene promjene u Hrvatskoj* provedenog 1999. godine na reprezentativnom uzorku od 1.700 mladih obaju spolova u dobi od 15 do 29 godina s područja cijele Hrvatske. Oba ova projekta premašuju razinu dijagnostičnog istraživanja i dopuštaju analizu determinističke strukture.

Objavljeni nalazi potvrđuju da je seoska i gradska obitelj u Hrvatskoj zahvaćena dubokim promjenama. Međutim, iako mladi sve očividnije iskazuju stav o smanjenju važnosti braka i sukladno tome pokazuju manju sklonost braku i prednost vremenski ograničenu obiteljskom vezivanju ili neobiteljskim oblicima života, iz nalaza proizlazi zaključak: obitelj i danas povezuje ljude i mnogo im znači u održanju identiteta, što su potvrdila i druga netom provedena istraživanja u Hrvatskoj. Poslužimo se Puljizovom interpretacijom (2003.: 15): »duboke promjene koje su zahvatile obitelj ... nisu ugrozile temeljne vrijednosti obitelji. Pripadnici novih naraštaja samo su promijenili percepciju i očekivanja od obitelji. Stoga nije uputno iz smanjenja broja članova i pluralizacije oblika obitelji izvlačiti brzoplete zaključke o krizi obiteljskih vrijednosti. Novi tip obiteljskih veza, oslonjen na sve veću autonomiju pojedinca i njihovo moderno međusobno komuniciranje, omogućuje obiteljsku *privrženost na distanci*. Drugim riječima, nesigurni svijet u kojemu živimo raslojava tradicionalnu strukturu obitelji, ali istodobno održava, a u određenom smislu i relativizira, vrijednost obitelji kao središta individualnoga i društvenog života.«

Drugo, obitelj ima bitnu ulogu u razvoju djece i mladih, jer primarna socijalizacija u obitelji određuje snagu i utjecaj ostalih sve brojnijih socijalizacijskih čimbenika. Njegovanje interakcije članova obitelji uvjet je održavanja osjećaja ravnoteže u međusobnim odnosima članova. Potvrđeni su nalazi brojnih istraživanja kako je za dobru prilagodbu i zdrav psihosocijalni razvoj djece važniji kvalitetan odnos djece i roditelja od same strukture obitelji, jer dijete komunikacijom s roditeljima i ostalim članovima obitelji uspostavlja standarde i norme ponašanja, te vlastiti identitet. Emocionalna podrška, emocionalna bliskost i kohezija u obitelji spadaju u osnovne zaštitne čimbenike što pridonose zdravu i uspješnom razvoju mladog čovjeka (Ajduković, 2000.: 53; Bezinović i Petak, 2001.: 230).

Treće, dobiveni rezultati koji se odnose na seosku obitelj idu u prilog stajalištima (First-Dilić, 2002.: 330) kako smanjenje broja članova i nuklearizacija seoske obitelji, sve veća uloga žene na gospodarstvu, ravnopravnost muškaraca i žena, te šire sudjelovanje ženskih članova i pripadnika mladih generacija u obiteljskom odlučivanju, sve više zahvaćaju sve seoske sredine, pa se elementi tradicionalno-patrijarhalnog modela obitelji uspjevaju održati u zatvorenijim seoskim sredinama s manje diferenciranom socio-profesionalnom strukturom.

Drugim riječima, objavljeni nalazi osim znanstvene imaju i društvenu relevantnost: oni akterima javne politike omogućuju potpuniji uvid i spoznavanje promjena te pružaju racionalne osnovne za kreiranje i provedbu mjera obiteljske i drugih politika.

Literatura

1. Ajduković, Marina (2000.): Ekološki multidimenzionalni pristup sagledavanju činitelja rizika i zaštite u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži. – U: Josipa Bašić i Josip Janković (ur.): *Rizični i zaštitni čimbenici u razvoju poremećaja u ponašanju djece i mladeži*. – Zagreb : Povjerenstvo Vlade Republike Hrvatske za prevenciju poremećaj u ponašanju djece i mladeži i zaštitu djece s poremećajima u ponašanju, str. 47-63.
2. Akrap, Anđelko; Ridzak, Tomislav; Pokos, Nenad; Živić, Dražen; Čipin, Ivan (2003.): Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj. – Zagreb : Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 450 str.
3. Akrap, Anđelko; Živić, Dražen (2001.): Demografske odrednice i obilježja obiteljske strukture stanovništva Republike Hrvatske. – *Društvena istraživanja*, Zagreb, 10 (2001) 4/5: 621-654.
4. Bezinović, Petar; Petak, Antun (2001.): Društenost, roditeljstvo i prilagodba adolescenata na sjevernojadranskim otocima. – *Sociologija sela*, Zagreb, 39 (2001) 1/4 (151/154): 211-237.
5. First-Dilić, Ruža (1981.): Seoska porodica danas: kontinuitet ili promjene. – Zagreb : Institut za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu, 157 str.
6. First-Dilić, Ruža (2002.): Obrasci odlučivanja i struktura porodične moći u suvremenoj poljoprivrednoj porodici. – *Sociologija sela*, Zagreb, 40 (2002) 3/4 (157/158): 329-249.
7. Gelo, Jakov (2003.): Demografske promjene u Hrvatskoj kao osnova Nacionalne obiteljske politike. – U: Vlado Puljiz i Dejana Bouillet (ur.): *Nacionalna obiteljska politika*. Prošireno izdanje. – Zagreb : Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, str. 73-103.
8. Ilišin, Vlasta (2002.): Mladost, odraslost i budućnost. – U: Vlasta Ilišin i Furio Radin (ur.): *Mladi uoči trećeg milenija*. – Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu ; Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 27-46 str.
9. Ljubotina, Damir (2004.): Metode u projektu istraživanja »Obitelj u Hrvatskoj nakon rata«. – *Sociologija sela*, Zagreb, 42 (2004) 163/164 (1/2): 11-22.
10. Matulić, Tonči (2002.): Obiteljske vrijednosti i neki aspekti socijalne zaštite obitelji. – *Revija za socijalnu politiku*, Zagreb, 9 (2002) 2: 139-161.
11. Obradović, Josip; Čudina-Obradović, Mira (2001.): Sukob obiteljskih uloga: uzroci, posljedice i neriješeni istraživački problemi. – *Društvena istraživanja*, Zagreb, 10 (2001) 54/55 (4/5): 791-819.
12. Petak, Antun; Puljiz, Vlado; Štambuk, Maja (2002.): »Časopis *Sociologija sela*, razvoj sela i poljoprivrede, razvoj ruralne sociologije«. – *Sociologija sela*, 40 (2002) 3/4: 227-251.
13. Puljiz, Vlado (2003.): Društvene promjene i obitelj. – U: Vlado Puljiz i Dejana Bouillet (ur.): *Nacionalna obiteljska politika*. – Zagreb : Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 13-31 str.
14. Raboteg-Šarić, Zora (2001.): Komunikacija između djece i roditelja. – U: Stjepan Balaban (ur.): *Hrvatska obitelj na prekretnici*. – Zagreb : Glas Koncila ; Centar za promicanje socijalnog nauka crkve, str. 221-255.
15. Raboteg-Šarić, Zora; Pečnik, Nina; Josipović, Vedrana (2003.): Jednoroditeljske obitelji: osobni doživljaj i stavovi okoline. – Zagreb : Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, 486 str.
16. Topolčić, Davor; Murati, Tomislav; Vranješ, Karolina (2001.): Obitelj i brak: Grada za multidisciplinarnu bibliografiju (1974.-1999.). – *Društvena istraživanja*, Zagreb, 10 (2001) 4/5 (54/55): 823-884.
17. Župančić, Milan (2004.): Sociologija sela i agroekonomska istraživanja. – U: Antun Petak (ur.): *Institut za društvena istraživanja u Zagrebu: 1964.-2004.* – Zagreb : Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2004., 49-55 str.